

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

התוספתא (ב"מ ג, יד): אף כשאמרו טלית קונה דינר זהב מכל מקום כך הלכה אבל אמרו... — ברייתא זו נמצאת (בקצת הרחבה) גם בבבלי ב"מ דף מח ע"א ודף מט ע"א, ואילו שם דף עד ע"ב רק חלקה השני, והוא מתחיל: מכל מקום כך הלכה, אבל אמרו... וברור, שלפנינו מכל מקום, הבא בראש היחידה, שהוא שייך אליה. מעניין, שמשפט זה בתוספתא והמשפט שהביא קדרי מן התוספתא (לעיל, עמ' 108) — שניהם ר' שמעון בן גמליאל אמרם.

יצחק אבינרי

"בקו הבריאות"

א.. כלי שני כובש מקום ראשון

כלל גדול הוא, שפתגם או ביטוי השגור בפי הבריות, אם יש לו מקור בכתב, הרי המקור עצמו גם הוא מן הנפוצים והידועים. משום זה לא ייפלא, אם לפעמים אף פתגם מקראי נעשה לדיבור שגור לא בזכות המקרא עצמו, אלא בזכות מקור מאוחר, שזכה להיות עממי יותר. למשל: "בנפול אויבך אל תשמח" נעשה לדיבור שגור לא בזכות ספר משלי, אלא בזכות "פרקי אבות", הנקראים בשבתות הקיץ. כיוצא בזה שבברי פסוקים שונים ששובצו ב"לכה דודי". מובטחני, שכל יהודי, שאינו בקי במקרא, אם ישאלוהו היכן נאמר "זהו למשיסה שוסיך" או "כמשוש חתן על כלה" וכדומה — ישיב בלא פקפוק: ב"לכה דודי"...

ואם במקרא כך — בתלמוד על אחת כמה וכמה. מן

המפורסמות הוא, שהרבה פתגמים תלמודיים נשתגרו בפי העם בזכות פירש"י לחומש, והראיה — שאם תבואו בפירש"י בשינוי צורה, הרי שגורים הם בפי העם דווקא בצורתם שבפירש"י. דבר זה השכיל להוכיח ט ב י ו ב במבואו לספרו „אוצר המשלים והפתגמים“, וגם אני ביררתי תופעה זו לאורן של דוגמאות ב'היכל רש"י' כרך ד (בהקדמתי לשער הפתגם). כמו כן צדק מאוד טביוב בהערתו לפתגם „כעבדא קמי מריה“, שפתגם זה, הנמצא בש"ס פעם אחת בלבד, נעשה לדיבור שגור בזכות מציאותו ב„שולחן ערוך“.

ב. מקור קדום של „בקו הבריאות“

כלפי מה נאמרו הדברים הללו?

כלפי זה שדיבור שגור ועממי כמו „בקו הבריאות“,

אם יש לו מקור בכתב, הרי גם מקור זה צריך להיות מקור עממי ונפוץ.

ב„לשוננו“ כרך יז (עמ' 216) טיפל מיכאל וילנסקי ז"ל

בביטוי „בקו הבריאות“.

לאחר שהביא שתי דוגמאות עפ"י מילון בן-יהודה (האחת מתוך ספר „שמש צדקה“, משנת תע"ט), הריהו מסיק, שכנראה התחילו להשתמש במליצה זו באיטליה, הוא מוסיף כמה וכמה דוגמאות, וכולן מיהודי איטליה, אך בהן יש „מקו הבריאות“, „על קו הבריאות“, ולא „בקו הבריאות“.

הדוגמה הקדומה ביותר שהובאה שם היא משנת שע"ב.

ברם, כל המקורות שהביא אינם מן העממיים ביותר, ואין לראותם ככלים, שמהם שאבו ביטוי זה.

זאת ועוד: בכל הדוגמאות שהביא, לרבות אלה

שבמילון בן־יהודה, אין „בקו הבריאות“ אלא במשפטים שליליים, כלומר: איננו בקו הבריאות. והנה מצאתי מקור קדום יותר ל„בקו הבריאות“, ולא עוד אלא שנמצא דווקא בחיוב:

„כי אז האדם בקו הבריאות ונשמתו משתמרת

בקרבו“ (שו"ע אורח חיים, סימן ה, סעיף ב).

הדברים דברי ר"מ א, שנפטר בשנת של"ב, ונמצא שכאן לפנינו מקור הקודם לכל הנ"ל הן מבחינת הזמן והן מבחינת העממיות והתפוצה, נמצאנו למדים כמו כן, שאין לראות את איטליה כמולדת הביטוי הנדון.

ג. המקור הנפשי של „קו הבריאות“

מצאנו, אפוא, מקור קדום ועממי יותר מכל המקורות

שהובאו עד כה בענין „קו הבריאות“.

אך ניתן לשאול: מהו המקור הנפשי של ביטוי זה? מדוע נמנעו אבותינו בדרך כלל מן הביטוי הפשוט: „אני בריא“ או „אינני בריא“, „איננו בריא“ וכד'?

טעם הדבר לפענ"ד הוא זה, שאין במקרא בריא אלא

במובן של „שָׁמֵן, מְפוֹטֵם“, ולא דווקא במובן חיובי: „ועגלון איש בריא מאד“, „בריא אולם“, „פרות בריאות בשר“ וכדומה, לפיכך חששו אבותינו לומר על עצמם, שהם בריאים

או אינם בריאים, ובחרו בביטוי מעודן, שאין בו מן הגשמיות היתרה ומן הפיטום, שכידוע לא היו חביבים על אבותינו.

„הצדיקים מסתפקים במועט“ (מהרש"א, תענית ט

ע"ב), ואבותינו לא שאפו להיות בריאים ומפוטמים, אלא להיות בקו הבריאות, למען יוכלו לעבוד את בוראם ולעסוק בתורה, וגם... למצוא לחם לביתם.

אפילו בתלמוד, שבו יש בריא במובן הנהוג בימינו, אין נימה של חיבה יתרה נודעת לו. כשרב מבקש בתפילתו (ברכות יז ע"א) על חיים שיש בהם "בריאות", הריהו אומר "חיים של חילוץ עצמות" (כמובן, מלשון הכתוב בישעיהו "ועצמותיך יחליץ"). וכאן תשובה לכל אלה שהתחבטו בביטוי זה ההקשו, מדוע לא התפלל על "בריאות" (אגב השם המופשט בריאות אינו מצוי בלשון חז"ל, ומקורותיו העקריים הם ספרי ימי הביניים).

עד כאן — על הבריא, המעיד על עצמו שהוא בקו הבריאות, בחינת "הולך בדרך הישר", ואינו אומר על עצמו, שהוא "צדיק וישר". יש כאן כעין חשש גם משום עין הרע. והוא הדין למי שהוא חולה או שאינו בריא. כשם שאין אדם עושה עצמו רשע, כך אינו עושה עצמו חולה, ונח לו לומר או שאיננו בריא או איננו בקו הבריאות, ולא לומר בפירוש, שהוא חולה. כעין ראייה לדבר — מה שנהגו לומר כיום, שפלוגי פרש מתפקידו או לא בא לעבודה "מטעמי בריאות", ולא "מחמת מחלה", חלילה.

אבן-שושן (במילונו ע' קו) ציין, כי "קו הבריאות" שאול מתוך חכמת-היד, כירומאנטיה בלעז, הקובעת מצבים שונים בחיי אדם לפי קווי הקמטים שביד: "קו החיים", "קו הבריאות", "קו העושר", ועוד. ספק הוא בעיניי, אם אמנם כן הוא, לפי שאבותינו המאמינים לא היו מצויים אצל "חכמה" זו ולא האמינו בה. אך ראוי בכל זאת להוסיף, שבשנת 1515 נדפס ספרו של משה גאלינה ("תולדות אדם"), וחלקו — עם תרגום לידיש — נדפס בשנת 1776 בשם "חכמת היד".

ברם, מחבר הספר, שנתכנה בשם "משה היווני", לא היה מקובל על אבותינו, וספק אם יש לראותו כמקור.

שלמה אידלברג

לשון והבעה בספרות השאלות-ותשובות

לזכרו הברוך של מורי וחברי
אהרן גינוסר-טברסקי, שנקטף באבו

ספרות השו"ת מצוינת באוצר לשון מקיף ביותר. היות שהשו"ת שיקפו את החיים היום-יומיים, הדתיים והחילוניים כאחת, נצרכו החכמים למצוא לשון וביטוי לכל תופעות המציאות. מובן, שכותבי השו"ת השתמשו באוצר המלים, שהיה מונח לפניהם בתלמוד, במדרש ובלשון הפוסקים, שקדמו להם. מאידך, כשם שבעלי התלמוד והמדרש נזקקו ללשונות לועזים, ואף הכניסו מלים וביטויים חדשים שהלמו את צורכיהם, כך חיפשו ומצאו חכמי ימי-הביניים מלים לבטא את המציאות החדשה. אמנם בעלי המילונים העבריים, הראשונים כאחרונים, לא הזניחו את מקור הלשון שבספרות השו"ת, אבל עדיין נשאר חומר לשוני רב בספרות הרבנית, שלא נחקר. במאמר הזה ברצוני גם לעורר תשומת לבם של חוקרי הלשון העברית על הצורך בחיבור מילון מיוחד ללשון הספרות הרבנית. מילון כזה לא רק יעשיר את אוצר לשוננו, אלא גם ישמש אספקלריה לחיי היהודים בארצות שונות..

המלים והביטויים הנתונים במאמר זה מסודרים לפי

עניינים.